

HİKMET-AKADEMİK EDEBİYAT DERGİSİ
[JOURNAL OF ACADEMIC LITERATURE]
YIL 10, SAYI 21, GÜZ 2024

Prof. Dr. Mehmet Nuri ÇINARCI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi
mehmetnuriedb@gmail.com
Van/TÜRKİYE
ORCID

**TÜRKÇE MESNEVÎ ŞERHLERİNİ
TEOLOJİK HERMENÖTİK
ÜZERİNDEN OKUMAK**

READING TURKISH MATHNAWI
ANNOTATORIES THROUGH
THEOLOGICAL HERMENEUTICS

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Information: Research Article
Yükleme Tarihi / Received Date: 15.03.2024
Kabul Tarihi / Accepted Date: 04.10.2024
Yayımlanma Tarihi / Date Published: 31.10.2024

İntihal / Plagiarism

Bu makale **turnitin** programında taranmıştır.
This article was checked by **turnitin**.

Atıf/Citation

Çınarcı, Mehmet Nuri. "Türkçe Mesnevî Şerhlerini Teolojik Hermenötik Üzerinden Okumak". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*10/21 (Güz 2024), 18-41.

Çınarcı, Mehmet Nuri, "Reading Turkish Mathnawi Annotatories Through Theological Hermeneutics", *Hikmet-Journal of Academic Literature*10/21 (Fall 2024), 18-41.

10.28981/hikmet.1453139

Prof. Dr. Mehmet Nuri ÇINARCI

TÜRKÇE MESNEVİ ŞERHLERİNİ TEOLOJİK HERMENÖTİK ÜZERİNDEN OKUMAK*

READING TURKISH MATHNAWI ANNOTATORIES THROUGH THEOLOGICAL HERMENEUTICS

ÖZ

Kutsal metinler, içerdikleri inanç değerleri bakımından toplumun düşünce dünyasını şekillendiren ve bu sayede ona yön veren bir yapıya sahiptir. Sosyal yapının zihinsel kodlarına bu denli nüfuz etmiş bir anlayış, kendi varlığını toplumsal katmanlar içerisinde bazen yazılı bazen de sözlü bir şekilde ifşa etmiştir. Kutsalı, anlam dünyasının yapıtaşlarını oluşturan sözcükler yoluyla muhataplarına ulaştırmayı gaye edinen yazılı metinler, tarih boyunca tabii oldukları dinin mensupları tarafından sık sık izah edilmeye çalışılmıştır. Hıristiyan dünyasında hermenötler, İslam dünyasında ise şarih ve müfessirler, inandıkları kutsal metinlerin, halk tarafından daha iyi anlaşılması adına bazen bir kısmını bazen de tamamını açıklayan eserler telif etmişlerdir. Temel hareket noktasını izah ve yorumlama üzerine kuran bu anlamlandırma faaliyetlerinin çoğu kez benzer yöntem ve teknikler kullandıkları görülür. İncil metinlerini açıklamaya çalışan teolog hermenötler, metnin barındırdığı manaya göre gerçek ifadeler için literal (gramatik), mecazî anlatımlar içinse alegorik yöntemi kullanmışlardır. İslam müfessirleri ise Kur'an-ı Kerim'deki ayetleri, muhkem ve müteşabih oluşlarına göre kimi zaman zahirî kimi zamanda batınî bir zaviyeden tetkik etmeye çalışmışlardır. Mesnevî şarihleri de Kur'an'ın işaret tefsiri olarak nitelendirilen Mesnevî'yi izah ederken beyitleri, içerdikleri anlam itibarıyla çeşitli katmanlara ayırmışlardır. Mevlânâ'nın Mesnevî'de suret ve mana olarak nitelendirdiği bu yaklaşımın şarihler tarafından izah esnasında kullanıldığı aşikârdır. Bu çalışmada, 16. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıla kadar her yüzyıldan bir Mesnevî şerhi seçilmiş ve Mesnevî'nin ilk iki beytine yapılan şerhlerin teolojik hermenötikteki yorumlama teknikleri ile ilgili bağlantısı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Teolojik Hermenötik, Mesnevî Şerhleri, Yorumlama, Tasavvuf.

ABSTRACT

Sacred texts have a structure that shapes the world of thought of the society in terms of the belief values they contain and thus directs it. An understanding that has so penetrated the mental codes of the social structure has revealed its existence within social layers, sometimes in written and sometimes verbal ways. Written texts, which aim to convey the sacred to their addressees through words that form the building blocks of the world of meaning, have often been tried to be explained by the members of the religion they follow throughout history. Hermeneutics in the Christian world, and annotators and commentators in the Islamic world, have written works that sometimes explain some or all of the sacred texts they believe in, in order to be better understood by the public. It is seen that these meaning-making activities, which build their basic starting point on explanation and interpretation, often use similar methods and techniques. Theologian hermeneutics, who tried to explain the biblical texts, used the literal method for literal expressions and the allegorical method for figurative expressions, depending on the meaning of the text. Islamic commentators, on the other hand, have tried to examine the verses in the Holy Quran, sometimes from an external perspective and sometimes from an esoteric perspective, depending on their clarity and ambiguous nature. While explaining Mathnawi, which is described as an indicative commentary of the Quran, Mathnawi annotators divided the couplets into various layers according to the meaning they contain. It is obvious that this approach, which Mevlânâ describes as form and meaning in Mathnawi, was used by tators during the explanation. In this study, a commentary on Mathnawi from each century, starting from the 16th century until the 20th century, was selected and the connection of the commentaries on the first two couplets of Mathnawi with the interpretation techniques in theological hermeneutics was emphasized.

Keywords: Theological Hermeneutics, Annotations of Mathnawi, Interpretation, Sufism.

* Bu çalışma 17-20 Ekim 2023 tarihlerinde Ahmet Yesevi Üniversitesi tarafından düzenlenen "X. Uluslararası Türkoloji Kongresi" (Modern Türkoloji: Temel Paradigmalar ve Disiplinlerarasılık) nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

Giriş

Söz ve sözün insan hayatındaki mahiyeti göz ardı edilemeyecek derecede önemlidir. Sözün somut bir şekilde vücut bulduğu yazılı kaynaklar söz, cümle ve metin aracılığıyla teşekkül eden düşüncelerin kitlelere ulaşımını sağlamış ve yazıldığı çağdan sonra da muhatabı olan kişilerin ondan istifade etmesini temin etmiştir. Başta kutsal metinler olmak üzere bireysel ve toplumsal hayatı şekillendiren ve ona yön veren yapıtlar, hitap ettikleri kesimler tarafından birçok kez okunmuş ve tetkike tabi tutulmuştur. Okunan metnin daha iyi anlaşılması isteği, uygarlık tarihinde, açıklama ve yorumlamaya dair yeni bilim dallarının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Batı kültüründe hermenötik, doğu kültüründe ise tefsir ve şerh, yazılı bir metnin ya da eserin açıklanma ve yorumlanmasına dair yapılan ilk çalışmalardır. Özellikle hermenöt ve şarihlerin üzerinde çalıştıkları ilk eserler, dinî bir hüviyet taşımaya rağmen ileriki zamanlarda kutsal olmayan metinlerin de hermenötik ve şerhin kapsamına alındığı görülür. Lügat anlamı itibarıyla açıklama ve yorumlama anlamları içeren hermenötik, tefsir ve şerh, ele aldıkları metinleri daha iyi anlattıkları veya yorumladıkları gerekçesiyle yazılırlar. Bilhassa yorumlama eksenli bir yaklaşım tarzı sergileyen hermenötiğin alegorik boyutu ile batını yorumlama üzerine kurulan tasavvufî ve edebî şerhler, esas aldıkları metinlerde yer alan sözcük, cümle ya da varsa hikâye örgülerinin mecazî ya da sembolik bir anlatımlarının da söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır.

Sembolik anlatımın en yoğun olduğu dinî-tasavvufî metinlerden birisi de hiç kuşkusuz Mevlânâ'nın kaleme aldığı *Mesnevî-i Ma'nevî*'dir. Mevlânâ, *Mesnevî*'nin mukaddimesi ile konuyu işlediği esas metinde, yer yer eserini neden yazdığına dair bazı bilgilere yer verir. Buna göre *Mesnevî*'nin yazılmasının iki önemli sebebi vardır: Bunlardan ilki Mevlânâ'nın kendi ifadesiyle *Kur'ân-ı Kerîm*'i açıklamak; diğeri ise tarikat yoluna girmiş saliklerin doğru yolu bulmalarını sağlamaktır. Ahmed Eflâkî de Mevlânâ'nın biyografisini anlattığı *Menâkıbü'l-'Arifîn* eserinde *Mesnevî*'nin yazılma sebebi ile ilgili Hüsâmeddin Çelebi'nin aktardığı malumata dayanarak bu minvalde bilgiler verir. Tanrı kelamını açıklamak ve tasavvuf erbabına rehber olmak amacıyla yazılan *Mesnevî*'de kastedilen mananın anlatılması için genellikle sembolik bir anlatım tercih edilmiştir. Bu yüzden tasavvufî metinlerde sıkça görülen iç içe geçmiş anlam katmanlarına *Mesnevî*'de de rastlanır.

Teolojik hermenötiğin ruh ve beden, şerhin zahir ve batın, Mevlânâ'nın ise suret ve mana olarak nitelendirdiği bu çok boyutlu anlatımın tüm inceliklerini *Mesnevî*'de görmek mümkündür. *Mesnevî*'nin başta tarikat mensupları olmak üzere toplumsal tabakanın her kesimindeki insanlar tarafından anlaşılabilmesi için 15. yüzyılda Muînüddîn bin Mustafa'nın *Mesnevî-i Murâdiyye* adlı eseriyle başlayan bu gelenek, günümüzde hâlâ devam etmektedir. Büyük bir kısmı tarikat erbabı olan *Mesnevî* şarihlerinin ortak gayesi, bir yandan sufileri diğer yandan da halkı, *Mesnevî*'de yer alan mana denizinden istifade ettirmektir. Bu anlamda teolog hermenötlerin de İncil metinlerini yorumlarken benzer bir tavır takındıkları ve kapalı olduğuna

inandıkları kimi metinleri, ilerde bahsedeceğimiz literal ve alegorik yöntemle çözmeye çalıştıkları görülür. Şarih ve teolog hermenötlerin perdenin arkasında olduğuna inandıkları manayı açık ve anlaşılır hale getirme çabası, yorum biliminin farklı kültürlere ait bu iki kolunun kimi noktalarda paralellikler arz etmesine sebebiyet vermiştir.

Bu çalışmada, teolojik hermenötiğin özellikle İskenderiye ekolü tarafından İncil metinlerine uygulanan alegorik ve literal yorumun *Mesnevî* şerhlerindeki yansımaları üzerinde durulacaktır. Çalışmada, alegorik yorumlamayı kutsal metinlerde sistematik olarak uygulayan Origen'in metodu esas alınacaktır. *Mesnevî* şerhlerinden ise 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar her bir yüzyıldan en kapsamlı bir adet *Mesnevî* şerhi¹ seçilmiştir. Çalışmanın hacim açısından belirli bir sınırı olduğu için alegorik açıdan en zengin beyitlerden olan *Mesnevî*'nin ilk iki beytinin şerhi değerlendirmeye tabi tutulacaktır. 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar farklı *Mesnevî* şerhlerinin seçilme sebebi ise aynı beyte yönelik yorumsal yaklaşımların tarihsel seyrini ortaya koymaktır. Çalışmada sırasıyla şerh, teolojik hermenötik, seçilen *Mesnevî* şerhlerinin ilk iki beyte dair izahları ve teolojik hermenötiğin alegorik yorumlama şekli hakkında bilgi verildikten sonra her iki yorum anlayışı arasındaki benzer yönler anlatılacaktır.

1. Kutsalı Anlamlandırma Çabası: Şerh ve Teolojik Hermenötik

Din ve edebiyat hitap ettikleri kitleler bakımından yüzyıllar boyunca birbirlerini beslemiş, insanlık tarihinin iki ortak değeridir. Aristo'nun ifadesiyle yalnız sözü kullanan ve bunu da düzyazı ya da nazım olarak yapan (nazımda da ya birçok ölçü karışık olarak ya da bir tek ölçü kullanılır) edebiyat, (Aristoteles, 1987, 2) çoğu kez bir iletişim aracı olarak sözlü veya yazılı dinsel argümanların taşıyıcısı olmuştur. Edebiyat özelinde sözcüklerin mana gücünü içselleştirerek insanların duygusal yönlerini tesir altına alan şiir, kendini bireyler vasıtasıyla toplumsal hayatın her alanına indirgemeye çalışan dinin bu yoldaki en önemli paydaşlarından biri olmuştur. Sözcüklerin ifade gücünden faydalanmaya çalışan din, onları kendi mefkûresi içerisinde yeniden dizayn etmeye çalışır. Dinî metinlerdeki simgeler şiirin içinde niteliklerini değiştirirler ama böyle bir değişiklik simgeleri anlamsızlaştırmak şöyle dursun onlara daha fazla anlam kazandırır (Andrews, 2001, 83). Dinin temel özne olduğu edebî metinlerde, sözcüklere esas anlamlarının yanı sıra farklı anlamların da yüklenerek onlara çok boyutlu bir esneklik kazandırıldığı görülür. Sözün anlamsal düzeydeki bu çok yönlü hali, şiiri iletişim aracı olarak kullanmaya çalışan müellife büyük imkânlar sağlar.

Kutsal metinlerin toplumsal hayat üzerindeki derin tesiri, izah ve yorumlamaya dair çeşitli kültürel faaliyetlerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. İslam dininde tefsir ve onun bir alt kolu olan te'vil, Kur'ân ayetlerini açıklama esasına dayanan ilk çalışmalardır. Tefsir, başta *Mesnevî*

¹ Bu *Mesnevî* şerhleri sırasıyla Mustafa Şem'i'nin, *Şerh-i Mesnevî* (16. yy.), Ankaravî İsmail Rusûhî'nin, *Mecmû'atü'l-Letâ'if* (17. yy.), İsmail Hakkı Bursevî'nin, *Rûhu'l-Mesnevî* (18. yy.), Murad Molla'nın, *Hülâsatü's-Şürûh* (19. yy.) ve Ahmed Avni Konuk'un, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (20. yy.)'dir.

şerhleri olmak üzere dinî, tasavvufî ve edebî şerhlere modellik ettiği için burada özellikle metni anlamlandırma yönü ile ilgili kısa bir bilgi verilecektir. Bilindiği gibi Kur’ân ayetlerini genel anlamda açıklamak için tefsire, manası kapalı ve anlaşılması güç ayetler olarak tarif edilen müteşabih ayetler içinse yine tefsirin bir kolu olan te’vile başvurulmuştur. Firuzâbâdî ve Cürçânî, tefsirin herhangi bir ifadenin görünen (zahir) anlamı, te’vilin ise sözün arkasında kalan derin (batınî) anlamı için söz konusu olduğunu belirtir (Gündoğdu, 2000, 410). Yani bir bakıma tefsir, genel itibarıyla lafzî düzeyde manası belirgin olan ve herkesçe rahatlıkla anlaşılabilen -ki Kur’ân-ı Kerîm’in muhkem ayet olarak belirttiği ayetler, ayetleri izah ederken; anlaşılması güç ve belli bir bilgi birikim isteyen müteşabih ayetleri ise te’vil üstlenmiştir.

İbn Abbas ve İmam Gazâlî, Kur’an ayetlerinin anlaşılma sürecini açıklarken anlaşılması güç ayetlerin var olduğunu ve bu ayetleri anlamak için de Kur’ân’ı anlama hususunda dinde malumat sahibi kişilere ihtiyaç duyulduğunu belirtirler. Râgıb el-İsfehânî, tefsir kelimesinin te’vilden daha genel olduğunu, tefsirin daha çok lafızlarda, te’vilin ise daha çok manalarda kullanıldığını belirtir (İnam, 2001, 81-92). Tefsir ilminin öncüsü sayılan İbn Abbas da Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılma sürecini ifade ederken dört katmandan² bahseder. Bunlardan ilki Araplar’ın dil sayesinde anladıkları ayetler, ikincisi insanların anlamamasında mazur görülemeyeceği derecede açık olanlar, üçüncüsü Kur’ân’ı anlama hususunda derinleşen âlimlerin bilebileceği ayetler, dördüncüsü anlamını sadece Allah’ın bildiği ayetlerdir (Bırışık, 2011, 283). Görüleceği üzere Kur’ân-ı Kerîm’in daha iyi anlaşılmasına yönelik yapılan etkinlikler, ayetlerin gerçek ve mecazî oluşlarına göre farklı sahalara tahsis edilmiştir.

Mevlânâ gibi din âlimliğinin yanı sıra şairlik kudreti de olan bir mutasavvıfın *Mesnevî*’si aracılığıyla sözcüklerin sahip oldukları mana esnekliğinden hareket ederek eserine çok boyutlu bir anlatım kazandırdığını söylemek mümkündür. Mevlânâ, tasavvufî dünya görüşü içerisinde salikin seyr-i sülûk yolculuğunu insân-ı kâmil mertebesine taşımaya amaç edindiği en önemli eseri olan *Mesnevî*’de şiir sanatının bütün kudretinden yararlanmıştır. Bu tarz bir yöntem her ne kadar yer yer yanlış/eksik anlaşılmalara yol açsa da yine de duygu ve düşüncelerin doğrudan değil de örtük bir biçimde, daha doğrusu birtakım sembolik değerler üzerinden dile getirilmesi, anlatılanların daha ilgi çekici olmasına ve okuyucunun yaratıcı düşünmesine vesile olmaktadır (Demirel, 2012, 916). Gerek aldığı eğitim gerekse de doğduğu coğrafya itibarıyla Farsçanın bütün inceliklerini haiz olan Mevlânâ, aynı zamanda İbn Arabî gibi bir tasavvuf dehasının fikrî dünyasını ve Şeyh Feridüddin-i Attâr gibi bir sufi şairin şiirlerinde kullandığı alegorik yapıyı özümsemiş ve eserlerinde bunları başarılı bir şekilde kullanmıştır. Bu açıdan

² İbn Abbas’ın Kur’ân-ı Kerîm ayetlerinin anlaşılması hususunda yaptığı tasnifi İncil metinlerini yorumlayan hermenötler de yapmıştır. Örneğin Ortaçağ hermenötiğinde kutsal kitapların manevî anlamı ayrıca üç alt kategoriye ayrılmaktadır; alegorik anlam, ahlakî (ya da tropolojik) ve anagojik anlam (Jenarond, 2007, 61). Yine Reform hareketinin önde gelen temsilcisi Martin Luther, kutsal metinlerde kelime anlamı, alegorik anlam, ahlakî anlam ve yüksek anlam olarak dört çeşit anlam aramıştır (Toprak, 2013, 29).

İslam'ın mistik boyutu olarak adlandırılan tasavvufun düşünsel yönü İbn Arabî'de, edebî yönü Attâr'ın eserlerinde zirve noktasına ulaşmış; Mevlânâ ise tasavvuf düşüncesini şiirin potasında eriterek ifadeye estetik bir hüviyet kazandırmıştır. Nitekim divanındaki bir gazelde; "Attar ruhtu, Senâî onun iki gözü, bize gelince biz, Senâî ve Attar'ın ardından geldik" (İzbudak, 1995, Z) şeklindeki sembollerden örülü beyitleri bunu destekler mahiyettedir.

Mevlânâ'nın kendisi de şiirin sanatsal inceliklerinden ve sözcüklerin farklı anlamlara gelebilecek çok yönlü yapılarından faydalandığını *Mesnevî*'de yeri geldikçe belirtir. Çünkü şiir, dünyevî ve uhrevî imgeler, dinî ve dünyevî fikirler arasında yeni ilişkiler yaratmak için neredeyse sınırsız olanaklar sunar; yetenekli şair her iki düzeyin mükemmel bir etkileşimine ulaşabilir ve en dünyevî şiirin bile belirgin bir dinî tat taşımasını sağlayabilir (Schimmel, 1975, 288). Tasavvufta zahir ve batın olarak dile getirilen bu söylem, Mevlânâ'nın eserlerinde suret ve mana şeklinde izah edilmiştir. Hatta Mevlânâ, *Mesnevî*'nin farklı yerlerinde eserini tarif ederken ifadelerini yine gerçek, yani suret ve mecaz yani mana şeklinde iki yönlü aktarmıştır. Suret, yani gerçek anlamda, *Mesnevî*'nin hizmet gayesini mukaddimesinde şöyle belirtir:

"Ve bu güzel kitap gönüllerin şifası, sevinci arttırıcı, hüzünleri giderici ve Kur'ân-ı Kerîm'i açıklayıcıdır (Mevlânâ, 2000, 57). Ben bu parlak sözleri, yol gösterici incileri, zahitlerin yolunu, kulluk edenlerin bahçesini, lafzı az, manası çok garip ve nadir şeyleri içine alan..." Mevlânâ, 2000, 58-59).

Mana yani mecazî ifadeyle *Mesnevî*'nin tarifi şu şekilde yapılır:

"Ve bu Mesnevî kitabı, Mısır'ın Nil'i gibi sabırlılara su, Firavunun soyuna ve kâfirlere hasret ve ziyandır (Mevlânâ, 2000, 55-57). *Mesnevî*'miz vahdet dükkânıdır, orada birden başka ne görürsen puttur." (Mevlânâ, 1988, 123).

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'yi tarif ederken kullanmış olduğu sembolik dil, kendisini tüm eser boyunca hissettirir. *Mesnevî*'deki aktörler ve burada kullanılan sembol ve imgeler neredeyse çok yönlüdür ve "birlik dükkânı" *Mesnevî*, on üçüncü yüzyılda bilinen akla gelebilecek hemen her mistik teoriyi içerir (Schimmel, 1975, 333). Öte yandan tasavvuf düşüncesini dolaylı yoldan aktarmaya çalışan bu imge ve simgelerin asıl görevi hakikati aktarmaktır. Nitekim Attâr, ünlü alegorik eseri *Mantıku't-Tayr*'ın en önemli hikâyelerinden olan Şeyh San'an bahsinden hemen sonra bu durumu şöyle özetler:

"O mecaz denizinden bir katreydi; yine geldi hakikat denizine gitti." (Attar, 2001, 127).

Mevlânâ, belagata dair mecaz, istiare ve teşbih gibi sanatlar ile yine temelinde benzetme gayesi olan alegori, sembolik anlatım ve metafor gibi kavramlardan hareketle şiirinin mana dünyasına çok boyutlu bir anlam kazandırmıştır. Bu yüzden görünenden ziyade ancak erbabının vakıf olabileceği mana dünyasının muhatabı tarafından anlaşılabilmesi için şerhler yazılmıştır. Sözlük anlamı itibarıyla "açıklama ve beyan etme" anlamlarına gelen şerh, anlaşılması güç olduğuna inanılan kimi eserlerin tamamı ya da

belirli bir kısmının bazen de tek bir metnin izahına dayalı faaliyetler bütünüdür. Şerh yapma ihtiyacının hissedildiği metinler “başta temel hadis ve fıkıh kitapları olmak üzere esmâ-i hüsnâ ve dua mecmuaları, akâidle ilgili eserler, hilye-i nebîler vb. çok sayıda telifâtın yanı sıra dil, gramer ve astronomi sahalarında yazılmış eserlerden meydana gelmektedir (Ceylan, 2000, 20). Peki, farklı alanlarda yazılmış birçok eserin şerh edilmesine, esas itibarıyla neden ihtiyaç duyulur? Kâtip Çelebi, biyografik çalışması olan *Keşfü’z-zünûn*’da bir eserin anlam yoğunluğundan dolayı anlaşılmasını, metnin anlaşıldığı gerekçesiyle ek bilgi verilmemesi ve lafzın mecazlı ve kinayeli bir şekilde kullanılması (Kâtip Çelebi, 1941, 35) sebebiyle şerh edildiğini belirtir.

Şerhler içerisinde özellikle dinî-tasavvufî eserlere yapılan şerhlerin farklı bir yeri vardır. Mutasavvıflar, tasavvuf düşüncesini genellikle şiirin mana kudretinden yararlanarak anlatmaya çalışırlar. Şiirin çoğu kez bir araç olarak kullanıldığı tasavvufî şiirde şair, kelimelerin kendisine açtığı mana ikliminin bütün imkânlarından istifade etmeye çalışır. Yani şair, bir bakıma mecaz, sembol, alegori gibi temeli benzetme esasına dayanan unsurları kullanarak kelime veyahut cümlelere birden fazla anlam kazandırır. Şairin sanatçı kabiliyeti ve belagat ilmine olan hâkimiyeti şiirlerinde kullandığı kelimelerle iki, hatta üç boyutlu bir düşünce katmanı oluşturmasına fırsat verir. Schimmel’in imge, Andrews’in simge ve Kâtip Çelebi’nin mecazlı ve kinayeli lafız olarak nitelendirdiği şiirlerdeki kullanım, aynı zamanda şerhe duyulan ihtiyaca da kapı aralamıştır. Tasavvufun edebiyat üzerinden anlatıldığı eserlerin şerhlerinde genellikle benzer bir yol izlenmektedir. Teolojik hermenötik gibi esasen kaynağını çeviri ve filolojiden alan şerh de, özellikle farklı dillerde yazılmış eserlerin izahında ciddi bir yabancı dil bilgisi birikimi ister. Şarih, öncelikle şerh edeceği eserin ana metnini küçük parçalara böler. Eser, manzum bir metinden oluşuyorsa kimi zaman art arda gelen beyitler halinde açıklanmış, kimi zaman da sadece aralarında anlam bağlantısı olan beyitler bir araya getirilerek şerh edilmiştir.

Evvela tercüme edilen, akabinde ise filolojik bir çözümmeden geçirilen metin, son tahlilde gizli olduğuna inanılan anlam dünyasının ifşası ile neticeye vardırırlar. Şarihler her ne kadar şerh ettikleri tasavvufî eserlerde, tercüme, sözcük ve cümlelerin gramer hususiyetleri, edebî sanatlar, atasözleri gibi lafzî anlatıma katkı sunacak izahlara yer verseler de asıl gayeleri, sembol ve remizlere dayalı, içerisinde hikmet barındıran batınî anlamı ortaya koymaktır. *Mesnevî* şerhlerinde ifadelerin zahirî anlatımlarından ziyade batınî unsurlara dayandırılarak verilmesinin temel sebeplerinden biri de hiç şüphesiz onun “işârî” ya da diğer bir isimle “tasavvufî” tefsir olmasından kaynaklanır. Mevlânâ, *Mesnevî*’yi Kur’ân’ın batın manalarını keşfeden, remîz ve işaretleri te’vil ve tahkik eden (keşşâfü’l-Kur’ân) bir kitap olarak da tanıtır (Ceyhan, 2011, 328). Bu yüzden *Mesnevî* şarihleri, özellikle net bir şekilde anlaşılmasını kimi tasavvufî ifadelerin çözümü için sık sık işârî tefsirlere ve tasavvufu anlatan kült eserlere müracaat etmişlerdir.³

³ *Mesnevî* şarihleri, işârî tefsirler içerisinde Sühreverdî’nin *Avârifü’l-Ma’ârif*, Kuşeyrî’nin *Letâifü’l-İşârât*, Kaşânî’nin *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, Vâ’iz-i Kâşifî’nin *Mevâhib-i Aliyye* Alusî’nin *Ruhu’l-Me’ânî* adlı

Kutsal metinlerin yorumlama ve izahını içeren diğer bir faaliyet alanı ise teolojik hermenötiktir. Sözcük anlamı itibarıyla Grekçe’de “ifade etme, açıklama ve tercüme etme” anlamlarına gelen “hermeneuien” fiilinden türemiştir. “Hermeneutik hermeneuien sanatı, yani bildirme, haber verme, çeviri yapma, açıklama ve açıklama sanatıdır. Teolojik hermeneutik ise kutsal yazıların doğru açıklanması sanatıdır.” (Gadamer, 1995, 11-12). Antik dönemde Yunan paganizminin önemli figürlerinden olan Hermes’in Tanrıların mesajlarını insanlara aktardığı yönündeki inanç, ilk hermenötik faaliyetler olarak bilinir. Hermenötik, ayrıca ilk çağ filozoflarından Aristo ve Platon’un doğrudan ya da dolaylı bir şekilde eserlerinde kullandıkları terimlerden biridir. Platon, hermeneutik kelimesini “kutsal olanın yorumcuları (hermeneut)” olarak şairlere ilişkin kullanırken Aristo ise hermeneutik üzerine hâlâ var olan ilk tezi yazmış ve bu tezde sözlü ve yazılı sözcüklerin nasıl olup da içsel düşüncelerin ifadesi olduğunu göstermiştir (Zimmermann, 2020, 13). Yunan toplumunda özellikle gençlerin ve yetişkinlerin eğitimleri için *İlyada* ve *Odysseia* adlı eserin alegorik açıdan yorumlanması, sonraki süreçte teolojik hermenötiğin yorum anlayışına önemli katkılar sağlamıştır.

Teolojik hermenötik, kutsal metinleri yorumlama esnasında genellikle alegorik ve gramatik (literal) yorumlamayı kullanmıştır. Alegorik yorum, metnin dışındaki yorumsal bir anahtarın yardımıyla bir metnin gizli anlamına ulaşmaya çalışırken, bir metnin gramatik yorumu, onun içindeki lengüistik araçları ve ilişkileri inceleyerek metnin anlamına erişmeye çalışır (Jeanrond, 2007, 44). Kutsal kitabı (eski ve yeni Ahit) yorumlayan Hıristiyan dinine mensup İskenderiye okulu, alegorik yorumlamayı kullanırken, Antakya okulu ise literal yorumu tercih etmiştir. Kutsal kitabı yorumsal anlamda kendi bakış açlarına göre açıklayan bu her iki Hıristiyan yorum ekolü, hiç şüphesiz hermenötik anlayışlarını Yahudi hermenötik geleneğine borçludur. Bu geleneğin en önemli temsilcisi ise Yahudi kutsal metinlerini yorumlayan İskenderiyeli Yahudi filozof Philo’dur. Kutsal kitap yorumcusu olarak Philo’nun temel varsayımı, kutsal yazıların tamamının ilahî olduğu ve neticede okuyucuya anlaşılabilir ya da ilahî kökenle bağdaşmaz gelen her şeyin sadece görünüşte öyle olduğu, gerçek anlamın daha derin bir düzeyde aranması gerektiği şeklindedir (Blackman, 1956, 83). Philo, Stoacılar⁴ alegorileştirmeyi “fiziksel” ve “etik” olmak üzere iki sınıfa ayırmayı öğrenmiştir (Grant, Tracy, 1984, 52). Kutsal metin yorumlamalarında ağırlıklı olarak alegorik yaklaşımı tercih eden Philo, literal yorumu da göz ardı etmemiş; özellikle literal anlamın yetersiz kaldığına inandığı kimi noktalarda alegorik anlama müracaat etmiştir. Philo, ayrıca kutsal metin çözümlenmelerinde kendi yaklaşımının yanı sıra okuyucuya da belirli

---

eserlerine başvurmuşlardır. Tasavvuf ile ilgili bilgi veren kaynakların başında ise İbn Arabî’nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*’si ile *Füsûsu’l-hikem*’i ve İmam Gazâlî’nin *İhyâu Ulûmu’d-dîn*’i gelmektedir. (Çınarcı, Botalıç, 2022, 45-68).

⁴ Stoacıların dış anlam ve iç anlam ikiliğinin geçmesi, hermenötik tarihinde bir dönüm noktasıdır. Teolojik hermenötik de bu ayrıma dayanır. Birbirinden farklı ve birbirini tamamlayan iki ayrı anlam kabul etmekle birlikte bir hermenötik teori geliştiremediler. Böyle bir teorinin ilk denemelerine alegori kavramına çok önemli yer veren Yahudi filozofu Philo’da rastlamaktayız (Özcan, 2000, 25).

misyonlar yüklemiştir. Philo'ya göre düşünen kişi, ilgi alanına giren nesnelere temaşa eder, ideaların harika güzelliğini bir aynada görür gibi kelimelerde görür; sembollerini keşfeder, metnin lafzından hareketle görülebilirin içinde görülemezini görebilir, kutsal kitabın en derin anlamını kavrayabilir (Özcan, 2000, 28). Ancak her şeyden önce unutulmamalıdır ki Philo'nun kutsal metin yorumlarına dair yaklaşımı apolojetiktir. Alegorik ve literal yaklaşımı beden ve ruh gibi gören Philo'nun⁵ bu algısı, anlamın soyut ve somut yönünü temsil etmesi bakımından Mevlânâ'nın suret ve mana imgesini hatırlatmaktadır.

Philo'dan sonra teolojik hermenötiğin özellikle Hıristiyan kutsal metinlerine uygulanmasındaki en önemli temsilcisi Origen'dir. Origen tüm teolojik anlayışını kutsal kitaba dayandıran ve bu amaçla asıl metni mümkün olduğunca doğru bir şekilde tespit etmek için büyük zahmetlere katlanan ve kendisini İbranicenin yanı sıra Yunanca bilgisiyle donatan kutsal kitap tefsircilerinden ilkidir (Blackman, 1956, 95). O, kendisinden önce Stoacılar tarafından aldığı alegorik yorumu kutsal metinlere uygulayan Philo'yu takip etti. Kutsal kitabın alegorik yorumlamasını etraflı bir şekilde anlattığı "*İlk İlkeler Üzerine (On First Principles)*" adlı yapıtının sonuncu kısmı olan dördüncü bölümü, tamamen kutsal yazıların yorumlanmasına ayırmıştır. Ünlü eseri *Against Celsus'ta* "O halde, bazılarının gösterdiği gibi, yasanın biri gerçek, diğeri ruhanî olmak üzere iki yönlü bir anlamı olduğunu kabul ediyoruz." (Origen 1994, 443) şeklindeki ifadesi metnin iki yönlü anlamsal boyutuna atıf niteliğindedir. Origen'in kutsal yazılar her türlü bitkinin ekili olduğu geniş bir tarla gibidir, önemli olan toprağın üstünde olan ve herkesin görebildiği değil, içinde saklı olan yani bilgeliğin hazineleridir (Blackman, 1956, 97), benzetmesi hermenötün kutsal yazılara sembolik açıdan yüklediği anlamı ortaya koymasını bakımından önemlidir.

Origen'i yorum bilim tarihinde öne çıkaran en önemli vasfı, antik Yunan'dan beri süregelen ve kutsal metinleri yorumlama esasına dayanan anlayışı sistematik bir şekilde kutsal metinlere uyarlamasıdır. Origen, Pavlus'un Tevrat'tan aldığı bir pasajın yorumuna dayanarak kutsal kitapta bir "bedensel" ya da gerçek anlam, bir "can" ya da ahlakî anlam ve bir de "ruhsal" ya da manevî-mistik anlam olduğu sonucuna varır (Grant, Tracy, 1984, 60). Bundan hareketle bir metne yüklenebilecek değişik anlamları tarihî, ahlakî (moral) ve mistik boyut olmak üzere üçe ayırır (Tarakçı, 2010, 200). Tarihî anlam, geçmişte zuhur eden çeşitli olayların görünen anlamını; ahlakî anlam, kutsal kitabın ön gördüğü ahlaksal davranış normlarının birey ve toplum hayatına uyarlanması; mistik anlam ise Kitab-ı Mukaddes'te verilen bilgilerin Hıristiyan inanç esaslarına göre yorumlanmasını ifade eder. Kendi yorumsal anlayışını çeşitli eserlerinde ortaya koyan Origen, akabinde kutsal kitapta yer alan birçok olayı bu yaklaşıma göre analiz eder. Origen, Hazreti Nuh'un gemi inşa etme hadisesini anlatırken geminin gerçekten yapılmış olmasını literal, Tanrı'nın emriyle kötü dünyadan uzaklaşan insanın

⁵ Philo'ya göre beden yani literal anlamın amacı Tanrısal sırları, alegorik anlamın amacı ise sözcüklerin fiziki yapısını aşan arkalarındaki üst anlamı ortaya çıkarmaktır.

hazırladığı bir kurtuluş gemisine benzetilmesine ahlakî, Mesih ve kilise ile ilişkilendirilmesine de ruhsal anlam demektedir (Wiles, 2008, 468).

2. Kutsalın Dolaylı İfşası: Kutsal Metinlerde Alegorik Anlatım

Mesnevî şerhlerinde kastettiği anlam itibarıyla şarihler tarafından üzerinde en çok durulan beyitler arasında *Mesnevî*'nin ilk iki beyti gelmektedir. “Dinle bu ney nasıl şikâyet ediyor, ayrılıkları nasıl anlatıyor. Beni kamışlıktan kestiklerinden beri feryadımdan erkek kadın herkes ağlayıp inledi” (Mevlânâ, 2000, 26) şeklinde tercüme edilen ilk iki beyit, Mevlânâ'nın sembolik dil aracılığıyla belirli sözcüklerin mecâzî anlamlarından istifade ederek tasavvuf düşüncesini anlatmaya çalıştığı beyitlerdendir. Beyitlerde anlatılan “Ney”⁶ metaforunun farklı bir versiyonunu Senâ'î'nin eserlerinde görmek mümkündür. Mutasavvıf şairler, özellikle vahdet-i vücûd nazariyesini anlatırken insanın aslî unsurundan koparak dünyaya gelişiyle bir gurbet hayatı yaşadığını çeşitli benzetmeler üzerinden anlatmaya çalışırlar.

İlk şerhten başlayarak isimlerini zikrettiğimiz şarihlerin lafızlardan hareketle beytin genel anlamına nasıl bir yorum getirdikleri ve bu yorumların benzer ve farklı yönlerinin neler olduklarını izah etmeye çalışalım. Şarihler nezdinde iki beyit içerisinde vuku bulan hadisenin temel açıklayıcıları “ney, neyistân, merd u zen, ve nâl”dir. Şarihler, tasavvufun temel ilkelerinden birisi olan ve İbn Arabî tarafından sistematik hale getirilen vahdet-i vücûd nazariyesine atıfta bulunarak anlam yükledikleri bu sözcükleri, birbirine yakın manalarda kullanmışlardır. Ancak bu sözcüklerin anlam sınırlarının izahında Mevlânâ'nın suret-mana şeklindeki yaklaşımının ciddi tesirleri görülür. 16. yüzyıl şarihlerinden Şem'î, “ney”in beyitte sahip olduğu anlamı şöyle anlatır:

“Neyden murâd mürşid-i kamildür ki gerçi zahiren halkıla musâhabet idüp anı ve bunı hikâyet eyler.” (Dağlar, 2009, 218).

İkinci beyitte geçen “neyistân, merd u zen” sözcüklerinin anlam katmanlarını belirten şarih, akabinde sözcük odaklı mana parçalarından hareketle nasıl bir sonuç çıkarılması gerektiğine dair fikrini beyan eder.

“Neyistândan murâd mertebe-i ûlâ, mertebe-i sâniye, mertebe-i sâlise, mertebe-i râbi'a olmak rûşendür. ...Merd u zenden murâd halk olmak rûşendür ve merdden murâd akl ve zenden murâd nefis olmak ihtimâldür. Hâsıl-ı ma'nâ Mahbûb-ı ezeli vü vatan-ı aslînin firâkından ötüri nâle vü figân lazım idügin iş'ârdur.” (Dağlar, 2009, 219).

Şem'î'nin “merd u zen” sözcük grubunun anlamına yönelik yaptığı en çarpıcı izahlardan biri, Molla Câmi'nin bu ifadeyi anlam bakımından bir adım daha öteye götüren beyitlerine yer vermesidir. Şem'î'nin tasavvufî açıdan kadın ve erkeği yaratılışın bir parçası olarak gören ve onlara ilahî manalar yükleyen Molla Câmi'nin bu beyitlerini, kendisinden sonraki şarihler de beytin

⁶ Kamış hikâyesi Senâ'î'den alınmıştır. Hükümdarının sırrını söylemesi yasaklandığı için hastalanan bir padişah sırdaşından söz eder, hekim onu ıssız bir göl kenarına göndermiş, orada kalbinin sırrını dile getirmiş, sonraları gölün kıyısında büyüyen kamıştan bir ney yapılmış ve sır tüm dünyaya açıklanmış (Schimmel, 1975, 334).

izahında kullanmaya devam etmişlerdir. Şem’î’den hemen sonra 17. yüzyılda şerhini kaleme alan ve ulema arasında şerhinin muteber oluşundan dolayı “Hazreti Şarih” olarak adlandırılan diğer bir *Mesnevî* şarihi de İsmail Rusûhî-yi Ankaravî’dir. Ankaravî, ilk beytin izahına “bişnev” yani duymak fiilinin duyu organları içerisinde müstesna bir yeri olduğunu ve Fahreddin-i Râzî’nin tefsirine atıfta bulunarak kör peygamberlerin varlığına mukabil sağır peygamberlere tesadüf edilmediğini ve Mevlânâ’nın eserine bundan dolayı “bişnev” ile başladığını belirtir. Beytin öznesi konumundaki “ney”e ise birden fazla anlam yükleyen şarih, “ney”in sahip olduğu anlamları şöyle sıralar:

“Evvelâ sufi-i sâfî ve âşık-ı vâfidür ve mâ-sivâdan hâlî ve nefha-yı Hakk’ıla mâlî olan mürşid-i âlîden isti’âre ‘ibâret ola.” (Tanyıldız, 2010, 204). “Ve sâniyen neyden murâd kâmiş olduğu i’tibârıyla bilâ-isti’âre kalem-i zâhir murâd idile. ...sâlisen kalemden murâd ‘alâ-tarîki’l-isti’âre veliyy-i kâmilün ve mürşid-i fâzılun vücûdı ola. ...pes bu takdirce bi’şnev in neyün ma’nâsı Hazret-i Muhammed’den işit dimek olur.” (Tanyıldız, 2010, 207).

İkinci beyitte ise Ankaravî, ilk olarak “neyistân” sözcüğünü vahdet-i vücûd nazariyesini esas alarak “meratib-i vücud”un özellikle ilk merhalesi olan mertebe-i ehâdiyeti uzun uzadıya anlatır ve görüşlerinin ispatı için başta ayet ve hadisler olmak üzere, İbn Arabî, Şeyh Muhammed Şirin ve Mevlânâ’nın eserlerine müracaat eder.

“Bu beyt-i şerîfe neyistândan murâd mertebe-i ehâdiyyet⁷ olsa da kâbildür ve mertebe-i a’yân olmağa da şâmindür. Mertebe-i ehâdiyyet ol zât-ı hüccete dirler ki hakâyık u şu’ûnât-ı İlâhiyye Hazret-i Zât-ı Mukaddesden ve dahı ba’zısı ba’zısından mümtâz olmaya.”(Tanyıldız, 2010, 208) Hazret-i Mevlânâ⁸ bu mertebeye neyistân ta’bîr iderler ve a’yân u ervâhı neye teşbîh iderler.” (Tanyıldız, 2010, 206-207)

İkinci beytin diğer önemli unsurları olan “merd u zen” sözcüklerinin batınî anlamı hususunda Ankaravî, Molla Câmî’den farklı düşünmez. Buna göre erkek, varlığın işleyişinde fail olan Allah’ın isim ve sıfatları, kadın ise bu isim ve sıfatların tesirinde olan eşyanın hakikatleridir. Şarih, kadın ve erkeğin sembolize ettiği ifadeler hususunda Mevlânâ’nın yazdığı şiir üzerinden görüşlerini aktarır. Daha önce Şem’î’nin şerhinde kullandığı erkek için akıl, kadın için nefis ibarelerini, Ankaravî kaynağını Mevlânâ’nın başka bir şiirine dayandırarak aktarır.

18. yüzyılda birçok tasavvufî esere yazdığı şerhlerinin yanı sıra *Kur’ân-ı Kerîm’i Rûhu’l-Beyân* adlı yapıtıyla tasavvufî açıdan tefsir eden Bursevî İsmail Hakkı, devrin en önemli *Mesnevî* şarihlerindedir. Şerhinin genelinde şarih ve

⁷ Bilindiği gibi İbn Arabî, vücudun mertebelere göre ayrımını ikili, üçlü, beşli ya da yedili tasnife göre düzenlemiştir. En çok kullanılan yedili tasnifin mertebeleri, lâtaayyün, taayün-i evvel, taayün-i sâni, mertebe-i ervâh, mertebe-i misâl, mertebe-i şehâdet ve mertebe-i insandır (Kılıç, 1999, 501).

⁸ Ankaravî, kendi ifadesiyle insanın sulb-ı semâdan batn-ı arza yani yokluktan varlığa olan yolculuğunu Mevlânâ’nın bir şiiriyle izah etmiştir. Mevlânâ’ya göre insanın varlık âlemine yolculuğu cansızlar ülkesiyle başlar daha sonra bitki âlemine oradan da hayvan âlemine intikal eder. Son raddede ise Rabb’i onu hayvanlıktan insanlık tarafına çeker.

müfessir kimliğinin belirgin izleri bulunur. Bu tutum elbette din ve tasavvuf hususundaki bilgi birikimine olan güveninden kaynaklanmaktadır. Bursevî, ilk beytin izahına kendisinden önceki şarihlerden farklı olarak “ney” sözcüğünün lügatî anlamına dair açıklama yaparak başlar. Ancak her iki beyte dair yaptığı anlamsal izahlar, Şem’î ve İsmail Rusûhî’nin şerhleri paralelindedir.⁹

“Ney kamış ve mizmâr-ı ma’rûfdur, ney-zen ve nây-zen anı darb u nefh idendir.” (Güleç, 2002, 3) “...ney temsil tarîkiyle zikir olunmuştur. Murâd vücûd-ı insanîdir ki zarûrî bu âlem-i gurbete düşmüş ve mertebe-i ehâdiyyetden tedrîcle nüzûl eylemiş ve nâçâr yine vatanına rücû’u lazım gelmiştir.” (Güleç, 2002, 10)

19. yüzyıla gelindiğinde devrin Nakşî şarihlerinden Murad Molla, *Hülâsatü’ş-Şürûh* adlı *Mesnevî*’nin tüm ciltlerini kapsayan şerhiyle karşımıza çıkmaktadır. Eserin ismindeki “Hülâsa” sözcüğünden de anlaşılacağı üzere beytlere dair yapılan şerhlerin ayrıntılarına inilmez, sadece genel itibarıyla kastettikleri anlam üzerinde durulur. Şarih, ilk beytin ilk sözcüğü olan “bişnev”e atıfta bulunarak ona hikmetimiz bir anlam yüklemektedir. Önceki şerhlerde olduğu gibi “ney” den kastın insân-ı kâmil olduğunu belirten şarih, bunu istiare sanatı üzerinden anlatmaktadır. Yine öteki şerhlerde görülmeyen ney-insân-ı kâmil ile neyzen-Hakk sözcükleri arasındaki benzerlik ilişkisini bir hadis ve kelâm-ı kibarla izah etmektedir.

“Ney, lügatde kamışa dirler; sonra galebe-i isti’mâl ile beyne’n-nâs müte’ârif olan nâyda isti’mâl olunmuştur. Bu makâmda nâydan murâd, isti’âre-i musarraha tarîkiyle insân-ı kâmil dimerdir. İnsân-ı kâmil müşebbehdür ve nây, müşebbehün-bihdür. ...Ve yine neyden zâhir olan sadâ neyzenin nefesindendir ve nây bir vechle nây-zene muhâlefet itmez.” (Öksüz, 2008, 102)

Murad Molla, ikinci beytin izahına Ankaravî ve Bursevî’den farklı bir yorumlama getirmez. “Neyistân”dan kastın mertebe-i ehâdiyyet olduğunu ifade eden Murad Molla, daha sonra meratib-i vücudun kısımları hakkında bilgi verir. 20. yüzyıl şarihlerinden Ahmed Avni Konuk, kaleme aldığı *Mesnevî* şerhinde kendisinden önceki şarihlerden farklı olarak insân-ı kâmile dair yorumunu bir adım daha öteye taşıyarak kastın Mevlânâ olduğunu ileri sürer ve insân-ı kâmil ile “ney” arasındaki benzerliklerden bahseder. Tabi “ney”in özellikle insanların duygusal dünyasına hitap eden acı sesine atıfta bulunarak kelimenin zahirî yönünü de aktarır.

“Hz. Pîr: “Bu neyi dinle” ta’biriyle kendi vücûd-ı şerîflerine işâret buyururlar. Zîrâ neyin içi boş olup üfleyen kimsenin nefesi ondan ses çıkarır. İnsân-ı kâmilin vücûdu da “ney”e benzer. Ney ta’biriyle zâhirî “ney”e de işâret buyrulmak câizdir. Zîrâ “ney”in sesi her sazın sesinden daha muhrık olup

⁹ Özellikle Bursevî ve Ankaravî, yoğun tasavvufî birikimlerini bu kavramlar üzerinden misaller vererek uzun uzadıya aktarırlar. Hatta bir noktadan sonra ana metni bir tarafa bırakıp düşüncelerini desteklemek amacıyla referans aldıkları şiir ya da mensur metinleri şerh ederler.

dinleyenlerin kalplerine rikkat verir ve ehl-i aşkı vecde getirir.” (Konuk, 2011, 71).

Şarihlerin akıl ve nefis olarak niteledikleri merd u zen ifadeleri Avni Konuk’un şerhinde biraz daha somut bir hüviyete kavuşur. Konuk da yine şarihlerin mutabık oldukları akıl ve nefis sözcüklerinden hareketle merdin nefisine yenilmeyen kâmil ve ârif, kadının ise nefisine mağlup ve kibirli kişi olduğunu ileri sürer. Yine nâle ile ilgili de farklı bir yorum yapan Konuk’a göre nâle, insân-ı kâmil yani Mevlânâ’nın arif ve cahil insanlara anlattığı bilgi ve hakikate dair sözlerdir (Konuk, 2011, 73).

Mesnevî üzerine yapılan bu beş şerhten hareketle “ney, neyistân, merd u zen, nâl” sözcüklerinin şarihler tarafından zahirî ve batınî anlamda nasıl yorumlandığı ile ilgili genel bir bilgi verilmiştir. *Mesnevî* şarihlerinin sözcüğü yorumlama tarzı ile teolojik hermenötiğin metni izah şekli arasındaki mukayeseyi yapabilmek adına hem alegorik yorumlama hem de Origen’in bu yorumlama tarzını metinlerde nasıl kullandığına dair bilgi verilmesi elzemdir. Kutsal metinlerin izahı söz konusu olduğunda onu anlama çabası, her ne kadar farklı inanç yapılarında neşv ü nema bulsa da şerh ve teolojik hermenötik olarak adlandırabileceğimiz kimi zaman izah, kimi zaman da yorumlama esasına dayanan faaliyetlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ele alınan metnin hem lafzî hem de mana itibarıyla karmaşık bir yapıya sahip olması bu yorumlama faaliyetlerinin çeşitli metotlar geliştirmesine sebep olmuştur. Teolojik hermenötiğin en önemli temsilcilerinden birisi olan Origen de Philo’dan sonra teolojik hermenötiğe belirli bir sistematik kazandıran önemli bir hermenötdür. Origen, nazariyede metinsel anlamı, literal, ahlakî ve manevî olmak üzere üç gruba ayırdı (Jeanrond, 2007, 53). Bunlardan ahlakî ve manevî yorumlamanın ana başlığını ise alegorik yorum oluşturmaktadır.

Teolojik hermenötiğin en önemli yorumlama biçimlerinden ve bizim de *Mesnevî* şarihlerinin şerhlerinde izlerini arayacağımız bu yöntem, alegorik yaklaşımdır. Grekçe alla-egorein sözcüğünden türeyen alegori, bir şeyi söyleyerek başka bir şeyi kast etme anlamına gelmektedir. Greklerin Homer ve kutsal metinleri yorumlamak amacıyla kullandıkları alegorik yorumlamayı Philo, aynı şekilde Yahudi kutsal metinlerine tatbik etmiştir. Kendisi, yöntemini, “altta yatan anlam” olarak tarif etmiştir ve bu tarif, Yunanlıların Homer’i yorumlarken bulmaya çalıştıkları felsefi anlamı tarif etmek için kullandığı tanımla aynıdır (Tarakçı, 2010, 186). Hıristiyanlıkta ise alegori ifadesini kullanan ilk kişi Pavlus’tur. Pavlus’tan sonra Hıristiyan ilahiyatında sırasıyla Justin Martry ve kilise rahiplerinden İskenderiyeli Clement, alegorik yorumu kutsal metinlere uyarlayan isimlerdir. Elbette alegorik yorumlamanın yazınsal düzeyde teorisini sistematize eden kişi, İskenderiye okulu temsilcilerinden Origen’dir

Origen, alegorik yorumlamayı “İlk İlkeler” adlı kitabında şöyle tarif eder: Nasıl ki insan, yaratılış itibarıyla beden, nefis ve ruh olmak üzere üç boyutlu bir varlık ise kutsal metinler de içerdikleri mana bakımından üç katmana sahiptirler (Origen, 1994, 258-259). Yani en basit düzeyde literal anlamı beden, ahlakî anlamı nefis, manevî anlamı ruh temsil etmektedir.

Origen'e göre Kitab-ı Mukaddes'in literal anlamı, metnin zahirî yorumuna işaret eder ve metnin tarihsel olaylara işaret ettiği bazı durumlarda literal anlam kesindir (Şahin, 2018, 71). Origen, kutsal metinlerin bir kısmında literal anlam olduğunu ancak hemen hemen hepsinde manevî yorumun sözcüklerin arkasına gizlendiğini belirtmektedir. Bundan dolayı literal anlamın bazı durumlarda metni çözümlmek için tek başına yeterli olmadığına atıfta bulunur. Bu yüzden kutsal metinlerde akla ve mantığa uymayan literal anlatımın alegorik manayla çözümlenmesi gerektiği akla getirilmelidir. Yani bir bakıma Origen, her kutsal metnin anlamlandırılma sürecinde anlam katmanlarının (literal-ahlakî-manevî) tamamından söz edileceği gibi sadece bir tanesine de (ki o manevî anlamdır) uyarlanabileceğini belirtir. Origen, kendi yorum anlayışına dair bu üç kategoriyi Tevrat'ta "Sayılar Kitabı"nda geçen "Ey Yakup soyu çadırların, ey İsrail konutların ne güzel" (Kitab-ı Mukaddes, 2012, 197) şeklindeki ifadeyi şöyle yorumlar:

"Origen, bu ev ve çadırların tarihin bir döneminde var olduğundan şüphe etmez. Ancak kelimelerin zahirî anlamlarının ötesine geçilirse, gelişmiş ve sağlam binalar olan Yakup'un evlerinin, mükemmelliği temsil ettiği düşünülebilir. İsrail'in çadırları ise mükemmelliğe giden yolda bilgidaki aşamalı artışı sembolize etmektedir. Bu temsili anlamların dışında Yakup'un çadırlarının ise peygamberleri veya seçilmişlerin ruhlarını ifade ettiği de söylenebilir." (Tarakçı, 2010, 202)

Origen'in diğer bir Kitab-ı Mukaddes yorumu da yine "Sayılar Kitabı"nda geçen Musa ile kız kardeşi Meryem arasında yaşanan olaya (Kutsal Kitap, 2012, 179) dairdir.

"Meryem, Kûşlu bir kadınla evlenmesinden dolayı Musa'yı yermiş; bundan dolayı Tanrı tarafından cezalandırılarak deri hastalığına yakalanmıştır. Origen, kutsal metnin yazarının anlattığı bu olayın tarihsel olarak anlatıldığı şekliyle gerçekleştiğinin kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Fakat ona göre ahlakî anlamda deri hastalığı bir kişinin kardeşi aleyhinde konuşmasına Tanrı'nın duyduğu kızgınlığın ve kardeşlik müessesine karşı işlenen suçlara yönelik nefretini dile getirmektedir. Metnin manevî anlamı ise Yahudilerin Musa'ya karşı gelerek onu iyi bir şekilde dinlemedikleri için İsa Mesih'in gelişi ile ilgili söylediklerini anlamamışlardır." (Şahin, 2018, 83).

Origen'in yukarıdaki metinler esas alınarak yorumsal anlamda nasıl bir yaklaşım sergilediğine dair şöyle bir genel değerlendirmede bulunulabilir: Metinler, Origen'e göre yorum anlayışının üç katmanına da sahiptirler. İlk metinde geçen "çadır ve ev", ikinci metinde geçen "deri hastalığı", Origen'in yorumlayıp anlamsal tabakalara indirgediği sözcüklerdir. Buna göre Yakub'a ait "çadır" ve İsrail'e ait "evler" ile Musa'nın kardeşi Meryem'in yakalandığı "deri hastalığı", tarihte varlığı mümkün durumlardır. Zaten Origen'in bakış açısına göre herhangi bir hadisenin tarihte zuhur etmesi ona literal yani zahirî bir mana katar. Dolayısıyla "çadır ve ev" in insanların ikamet ettikleri bir yer, "deri hastalığı"nın ise ciltte görülen bir hastalık şeklinde ilk etapta gerçek anlamlarıyla anlaşılması gerekmektedir. Sözcüklerin ikinci katmanı olan

ahlakî yorum açısından ise “ev” mükemmellik, “çadır” mükemmelliğe giden yoldaki aşamalı bilgi artışı, “deri hastalığı” ise kardeşi aleyhinde konuşan birine kızan Tanrı’nın verdiği cezayı simgelemektedir. Ahlakî yorumlamanın esas temelini genellikle etik ilkeler oluşturur. Bu sayede kutsal kitabın ahlakî yorumunu okuyan insanların da bu ilkeleri hayatlarına uyarlamaları beklenir. Manevî ya da mistik yoruma göre ise “çadırlar” peygamberlerin ve seçkin kişilerin ruhlarını temsil etmektedir. İkinci metinde sözcükten ziyade metnin tamamına ait manevî mesaj aktarılmış ve Yahudilerin Musa’yı dinlemedikleri için Mesih’in gelişi ile ilgili söylediklerini anlamadıkları şeklinde bir yorum yapılmıştır.

Birer izah ve yorumlama faaliyeti olan teolojik hermenötik ve şerh, daha önce de ifade edildiği gibi sözcüklerin açıklanma ve yorumlanmasında özellikle teknik açıdan benzer yaklaşımlar sergiler. Bu iki izah metodunun çok katmanlı sözcükler üzerinden anlam çözümlemesi yaparken kullandıkları temel enstrüman benzetmedir. Teolojik hermenötik, bu işlemi alegori olarak adlandırırken, şerh ise mecaz, teşbih ve istiare gibi edebî sanatlarla ifade etmektedir.¹⁰ Ancak şunu belirtmek gerekir ki teolojik hermenötikte metni yorumlamak için kullanılan alegorinin *Mesnevî* şerhlerindeki karşılığı mecaz ve teşbihtir. “Bir şeyi söylerken başka bir şey kastetmek” anlamındaki alegori ile mecaz, sembol ve istiare arasında bir ortaklık olduğunu bilmekle beraber alegoriyi bir anlatım tekniği ve türü olması sebebiyle diğerlerinden ayırmak gerekir (Yılmaz, 2019, 224). Çünkü alegori, yapıtın tamamı ile ilgilenirken mecaz, istiare ve teşbih gibi benzetme ögesine dayalı edebî sanatlar, genellikle sözcükler üzerinde durur. Mecaz, alegorinin bir parçası olabilir, ancak sonuç olarak ilki kelimeyle ilgiliyken diğerinin tüm metni ilgilendirme özelliğine sahip olması gibi hususlarda birbirlerinden ayrılırlar (Açıl, 2013, 93-97). Alegori kelimesi Türkçede genellikle mecaz ile karşılansa da Greklerin yanı sıra Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitap yorumcuları bu kelimeyi mecaza ek olarak batınî anlamı da içine alacak şekilde kullanmışlardır (Tarakçı, 2010, 184).

Mesnevî’nin ilk iki beyti üzerine farklı yüzyıllarda yapılmış bu beş şerhe bakıldığında zaman, şarihlerin özellikle bazı sözcükleri kavramsal açıdan lügat anlamlarının dışına çıkararak onlara ıstılahî (tasavvuf-din) bir hüviyet kazandırdıkları görülür. Her şarihin sözcüklere verdiği batınî anlamın hareket noktasını tasavvuf oluşturmaktadır. Şarihlerin kimi zaman gerçek kimi zaman da mecaz anlamda kullandıkları bu söz ve ifadeler, teolojik hermenötüğün¹¹ hem literal hem de alegorik yorumlama anlayışına benzer bir nitelik taşımaktadır. *Mesnevî* şarihleri, şerhlerinde herkesçe anlaşılan anlama zahirî, görünenin dışında ikinci hatta üçüncü anlama da batınî anlam demişlerdir. Bu iki mana çözümleme metodunu eşleştirdiğimizde teknik olarak zahirî anlamı literal, batınî anlamı ise alegorik yorumun ahlakî ve manevî (mistik) yorumlama

¹⁰ Murad Molla, şerhinde “ney”in insân-ı kâmile benzetildiği hususunda bilgi verirken bir noktadan sonra istiarenin unsurlarından olan müşebbeh ve müşebbehün-bih ile ilgili bilgi vermeye başlar.

¹¹ Origen’in tarif ettiği yorumlama tarzının ilk katmanı olan literal anlamla tarihsel gerçeklik, ahlakî anlamla etik kurallar, manevî anlamla din (Hıristiyanlık) kastedilir.

anlayışları kapsamaktadır. Şimdi teolojik hermenötik ile *Mesnevî* şerhlerinin metni, sözcük ve cümle düzeyinde yorumlarken takındıkları ortak tavrı örnekler üzerinden açıklamaya çalışalım.

Origen'in kutsal metinlerin yorumlanmasına dair uyguladığı ilk metot Pavlus ve Philo'nun beden, kendisinin ise gerçek veya tarihsel anlam dediği literal anlamdır. Literal yorum, metinde görünen açık anlamı ve tarihsel olarak ifade ettiği manayı esas almak suretiyle yapılan yorumu ifade etmektedir (Şahin, 2018, 73). İlahî bilgilerin saklandığı kaba ve cilasız kaplar olarak tarif edilen literal anlam, kutsal kitabın bedeni olarak görülür. Origen'e göre zahirî yoruma işaret eden literal anlam, kutsal kitabın her metninde olmayabilir. Ancak şunu unutmamak gerekir ki Origen'in literal yaklaşımının temelinde geçmişte yaşanmış olma şartı yani tarihsel gerçeklik yatmaktadır. Özellikle Tevrat'ın bazı bölümlerinde geçen "Başlangıçta Tanrı'nın yeri ve göğü yaratması"¹², Süleyman'ın mabedini inşa etmesi¹³ veya İbrahim'in Hevron'da bir mağaraya gömülmesi¹⁴ hadiseleri tarihte gerçekleştikleri için literal nitelik taşırlar. Origen'e göre kutsal metinlerin bir kısmı literal anlam taşımaya rağmen tamamı manevî anlam taşır (Origen, 1994, 260). Yorumlama metodunu anlaşılması güç metinler için kullanan Origen, herkes tarafından rahatça anlaşılabilir yani literal mana düzeyinde bulunan metinleri açıklama ihtiyacı hissetmez. Origen'in yorumlama tekniğinde yer alan üçlü katmandan ilki olan literal anlam, sıradan insanlar içindir.¹⁵

Mesnevî şerhlerinin içeriklerine bakıldığında şarihlerin her ne kadar Origen gibi zahirî ifadelerin açıklanmasına lüzum olmadığı ile ilgili bir ifadeye rastlanmasa da yaptıkları uygulamaların buna dönük olduğu söylenebilir. Nitekim başta Şem'î olmak üzere şarihlerin kimi beyitleri şerh etmeden sadece tercüme ettikleri görülür. Bu yaklaşım bir anlamda o beytin zahirî anlamla sınırlandırıldığını ve batını bir izaha ihtiyaç duyulmadığı için şerh edilmediğini akla getirmektedir. Şarihlerin şerhlerinde zahirî anlamı ifade etme tarzları genellikle iki şekildedir. Bunlardan ilki sözcüğün lügat anlamı, ikincisi ise halk arasında yaygın olarak bilinen şekline yapılan atıftır. Bursevî ve Murad Molla, "ney" hakkında bilgi verirken lügatteki anlamına binaen "Ney kamış ve mizmâr-ı ma'rûfdur" (Güleç, 2002, 20) "Ney lügatte kamışa dirler." (Öksüz, 2008, 102) şeklinde zahirî açıklamalar yaparlar. Avni Konuk ise "ney"nin beyitteki zahirî anlam sınırlarını biraz daha genişletir ve "Ney ta'bîriyle zâhirî neye de işâret buyrulmak câizdir. Zîrâ "ney"nin sesi her sazın sesinden daha muhrık olup dinleyenlerin kalplerine rikkat verir ve ehl-i aşkı vecde getirir." (Konuk, 2011, 71) demektedir. İlk beytin faili olan "ney" dışında ikinci beyitte

¹² Yaratılış, 1:1

¹³ Tekvin, 25:9

¹⁴ Tarihler, 2:5

¹⁵ Origen, kutsal kitabın anlaşılma sürecini tarif ederken muhatapları belirli bir sınıflandırmaya tabi tutar. Kitab-ı Mukaddes'in bedeni hükmündeki birincil anlam sıradan insanları, eğitmek içindir. Kitab-ı Mukaddes'in ruhu, daha ileri seviyedekilere; gelecekte olacak güzel şeylerin habercisi olan canı da mükemmelliğe erişmiş olanlara hitap eder (Origen, 1994, 306).

geçen “merd u zen” sözcük grubunun zahirî anlamı Şem’î tarafından verilir. Şem’î’ye göre “Merd u zenden halk olmak rûşendür” (Dağlar, 2009, 219).

Beyitlerde geçen zahirî sözcüklerin anlam aktarımındaki temel belirleyicisi, hedef kitlenin sözcüklere dair malumatıdır. Diğer taraftan sözcüklerin kastettiği ilk anlam olması ve herkes tarafından aynı şekilde anlaşılması sebebiyle şarihlerin zahirî anlam dedikleri bu ifadelerin teolojik hermenötikteki karşılığı literal ya da lafzî manadır. Çünkü her iki izah unsurunun manasal düzeyde bu tarz ifadelerle yükledikleri esas misyon, akla gelen ilk anlamlarıdır. Öte yandan teolojik hermenötiğin bir kolu olan literal anlam, çıkış noktasını tarihsel gerçekliğe dayandırırken *Mesnevî* şarihleri bunu lügat veya halk arasında bilinen genel manayla ifade ederler.

Origen’in kutsal metinlerin izahına dayalı yorumsal anlayışının ikinci katmanını ahlakî anlam oluşturmaktadır. Alegorik yorumlamanın bir kolu olan ahlakî anlam, aslında temelleri antik Yunan düşünce tarihinde zuhur etmiş olan Pagan kutsal metinleri ile Homeros’a ait sözlerin gençleri ve yetişkinleri yetiştirme gayesi güden pedagojik anlayışa dayanır. Bu anlayışın en önemli temsilcisi kendini eserleriyle toplumu eğitmeye adanmış olan Homeros’tur. Homeros’u sadece edebiyatçı olarak görmek mümkün değildi, ona göre edebî eğitim kendi içinde bir amaç değil araçtı, amaç da halkı eğitmektir (Blackman, 1956, 77). Alegorik yorumlamayı Stoacılar ve Philo’dan alan Origen de kutsal kitabın şekillendirdiği ahlakî değerleri yorumlarında sık sık kullandı. Manevî gelişimin bu basamağında bireyin ruhu, onu hedefine ulaştırmaktan alıkoyan geçici arzulara ve duygulara meylinin yanı sıra kendisinin gerçek İlahî tabiatını da fark eder (Şahin, 2018, 80). Benzetme ögesine dayanan bu yorumsal anlayışın Origen’e göre hedef kitlesi daha ileri seviyedeki insanlardır. Ahlakî anlam, Origen’in yorumlamalarında “hikmet” kavramıyla ilintili olarak “akıl, nefsin terbiyesi, adalet, bilginin değeri, dedikodunun zararı” gibi bireyi ve toplumsal hayatı düzenleyen etik değerler üzerine kuruludur. *Mesnevî*’nin hem kendisi hem de onu şerh eden şarihlerin ortak amaçlarından birisi de okuyucuyu din ve tasavvuf eksenli bir nasihatler silsilesinden hareketle doğru yola iletmektir. Çünkü Mevlânâ’nın *Mesnevî*’de özellikle temsili hikâyeler yoluyla aktarmaya çalıştığı iki mesajdan biri tasavvuf sistematığının öğeleri ikincisi ise yine dinin şekillendirdiği ahlakî değerlerin aktarımıdır.

Mesnevî şerhlerinde şarihler, özellikle ikinci beyitteki “merd u zen” sözcük grubundan hareketle din ve tasavvufun en önemli iki konusu olan akıl ve nefis ile ilgili yorumlar yapmışlardır. İslam inancında insan; ruh, kalp, akıl, nefis, beden, duygu, güdüler vs. unsurlardan müteşekkil bir varlık olarak ele alınır. Nefis, genellikle insanın süfli ve kötülüğe yatkın yönünü; ruh, kalp ve akıl ise ulvî tarafını oluşturur (Beken, 2022, 23). Mutasavvıflar da varlığın sınırlarını idrak hususu dışında akli iyi, nefsi ise kötü olarak nitelendirirler. Yani bir anlamda insanın hayatında başına gelebilecek müspet durumların müsebbibi akıl, menfî durumlara sebep olan da nefistir. İnsanoğlunun bu iki unsura olan tabiiyeti aynı zamanda toplum içerisindeki ahlakî vasıflarına da yön verir. İlk şarihlerden olan Şem’î “Merdden murâd akıl ve zenden murâd nefis olmak ihtimâldür.” (Dağlar, 2009, 219) derken Ankaravî, Şem’î’nin bu

yorumunun doğruluğunu Mevlânâ'nın bu minvalde yazılmış bir şiirinden alıntı yaparak ispat etmeye çalışır: “Akla düşen bu erkek ve kadın hikâyesini nefsinle aklının bir misali olarak bil. Bu kadın ve erkek nefisle akıldır. İyi olana da kötü olana da mutlaka gereklidir.” (Tanyıldız, 2010, 213). Avni Konuk ise “merd u zen” ifadelerini biraz daha somutlaştırmak amacıyla onlara çeşitli sıfatlar atfedip kişilere indirger. Tabi erkek ârif ve kâmil kişileri, kadın ise hazlarına yenilmiş enaniyet sahibi kişileri simgeler.¹⁶ “Erkekten murâd hazz-ı nefsânîsine mağlûb olmayan ârif ve kâmil şahıslar ve kadından murâd dahi nefsânî hazlarıyla ve enâniyeti ile meşgûl nâkıs ve câhil şahıslardır.” (Konuk, 2011, 73). Neticede şarihler, merd ve zen sözcükleri üzerinden toplumsal hayatın etik anlayışını şekillendiren akıl ve nefse dair bilgiler vermektedir. Diğer taraftan Origen ve *Mesnevî* şarihleri, ahlakî anlamı aktarmak hususunda sözcük temelli bir anlayış benimsemişlerdir.

Manevî ya da diğer ismiyle mistik anlam, Origen'in yorumsal katmanının üçüncü tabakasında bulunmaktadır. Manevî anlam da ahlakî anlam gibi benzetme üzerinden aktarılır ve Origen'in ifadesiyle manevî anlamın hedefi mükemmelliğe erişmiş insanlardır. Origen'e göre kutsal metinlerin bir kısmında literal ve ahlakî anlam bulunmasına rağmen tamamında manevî anlam vardır. İlahî metinlerin tamamında sıradan okuyucuların anlayamayacağı gerçek sözcükler üzerinden gizlenen bir anlam mevcuttur. Blackman'a göre bu gizli anlamlar, daha yetenekli araştırmacıları sınav işkencesine alıştırmak için bazı yerlerde anlatıya kasıtlı olarak zorluklar hatta imkânsızlıklar eklenmiştir; çünkü yalnızca Tanrı'ya layık bir zihin bu gizemlere nüfuz edebilir (Blackman, 1956, 98). Bedensel ya da literal anlam, insanı hedefe sadece kısmen götürür, ruh anlamı ise onu yüce gerçeğin hedefine vardırır (Blackman, 1956, 96). Origen'in manevî anlamının temelinde Hz. İsa, Hıristiyanlık ve kilise vardır. Yani yorum yapılan her sözcük ya da hadisenin kastettiği temel anlam İsa, Hıristiyanlık ve kiliseye dayandırılır.

Görüldüğü üzere Origen'in manevî anlama dair yorumlamalarının ana argümanı Hıristiyanlık dinidir. *Mesnevî* şarihlerinin de *Mesnevî*'nin ilk iki beytini şerh ettikleri zaman birçok sözcük ve sözcük grubuna tasavvufî ve dinî anlamlar yükledikleri gözden kaçmaz. Dinî ve kültürel manada birbirinden farklı bu iki izah ve yorumlama anlayışının en belirgin benzerliği organik bağ kurdukları metinleri bir şekilde (sözcük, cümle ya da hadise ekseninde) kendi inanç esaslarıyla ilişkilendirme gayretidir. Bu girişim teolojik hermenötikte manevî anlam, *Mesnevî* şerhlerinde ise batınî anlam şeklinde vücut bulmuştur. *Mesnevî* şarihleri Origen'in manevî anlam olarak nitelediği, yani yorumlanan metnin bir şekilde çeşitli öğeler üzerinden inanılan değerlerle ilintilendiği batınî yorumlamayı şerhlerinde sıkça kullanmışlardır. Teolojik hermenötiğin

¹⁶ *Mesnevî* şarihlerinin akıl ve nefis yani iyi ve kötü kavramlarını erkek ve kadın kimlikleri üzerinden vermelerine Origen'in yorumlarında da rastlanır. Origen sık sık erkeğin insan yaşamındaki yüksek unsuru, Tanrı'nın bilgisine erişebilen insanı ya da ruhu, kadının ise aşağı unsuru temsil ettiğinin kutsal kitap yorumun genel bir ilkesi olduğunu iddia eder (Wiles, 2008, 477). Hatta Lut, Lut'un karısı ve kızlarına dair hadiseyi ahlakî açıdan yorumlarken Lut'un karısına beden (nefs), Lut'a ise akıl anlamlarını yüklemektedir.

anagojik, Avni Konuk'un ise yüksek mana olarak tarif ettiği bu dinî-tasavvufî anlamın en çok işlendiği sözcükler “ney, neyistân ve nâl”dir.

Mesnevî şarihlerinden Şem’î’ye göre “ney”den kastedilen mürşid-i kâmilidir. Ney’e dair izahını kısa tutan Şem’î, durumu tek cümleyle geçirir. Ney’in dinî ve tasavvufî perspektiften sahip olduğu manalara dair en geniş dökümü Ankaravî yapmaktadır. Ankaravî’ye göre “ney”, sırasıyla dinî ve tasavvufî kişilik olarak Hazreti Peygamber, sûfî-i sâfi, mürşid-i âlî, mürşid-i kâmilin vücudu, evliyâ-yı Hudâ, ayân ü ervâh” anlamlarını taşımaktadır. “Ney”in insân-ı kâmile olan tek yönlü benzerliğiyle yetinmeyen açıklamasına Ankaravî, bir de lafzî, zahirî ve zatî benzerlikleri de açıklar.

“Zîrâ neyün insân-ı kâmile sûreten ve lafzen ve zâten münâsebet-i tâmm ve müşâbehet-i ‘âmmesi vardır. Sûreten olan müşâbehet sufret-i sîmâ ve şerh-i sînedür ki ‘uşşâk-ı İllâhî’nün reng-i bîrûnları ve hâl-i derûnları bu gûnedür. ...Lafzen münâsebet oldur ki ehl-i Fûrs ney kelimesini ekser-i mevâzi’ada nefy manâsına isti’mâl iderler. Zâten olan mûmâselet oldur ki nitekim nâyün derûnı gill u gışdan hâlî ve onda olan nagamat ü elhâna bâ’is ü bâdî olan nâydur.” (Tanyıldız, 2010, 204).

Bursevî de “ney”den kastın vücûd-ı insân olduğunu belirterek Şem’î gibi açıklamasını kısa tutar. Murad Molla, “ney”i kendisinden önceki şarihler gibi mürşid-i kâmile benzetmekle beraber anlam ilgisi münasebetiyle “ney”in sesine makamını veren “neyzen¹⁷”e de yer verir. Tabi “ney”de olduğu gibi “neyzen”e de tasavvufî bir anlam yüklemeyi ihmal etmez.

“Ve yine neyden zâhir olan sadâ neyzenin nefesindendir ve nây bir vechle nây-zene muhâlefet itmez. İnsân-ı kâmilden zâhir olan sadâ dahî Hakk Te’âlâ Hazretleri’nin (hadis-i şerifte ifade edildiği gibi) “Allah Te’âlâ kullarının lisanı üzere buyurur” ve hem Cenâb-ı Hakk’a teslîm olmuştur, ne emr iderse anı işler.” (Öksüz, 2008, 102).

Ankaravî’den sonra “ney”e tasavvuf kaynaklı farklı bir bakış açısı getiren ikinci şarih Avni Konuk’tur. Buna göre insan ruhunun menbai olan kamışlıktan çıkan “ney”i, insân-ı kâmil ve insân-ı nâkıs şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür. İnsân-ı kâmil Allah’ın nazarına malik, güzel ses çıkaran salih bir ney, insân-ı nakıs ise henüz tesviye edilmediği için kötü sesler çıkaran bir neydir ve ney-i nâkıs bir üstat tarafından tesviye edilirse bu, güzel seda çıkarmasına vesile olur (Konuk, 2011, 73). Şarihin ney-üstat-tesviye sözcüklerinin tasavvuf düşüncesindeki karşılığı mürit-mürşit-tarikat şeklinde anlaşılabilir.

Şarihlerin tasavvufla ilişkilendirerek benzetme üzerinden anlamlandırdıkları diğer bir sözcük ise ikinci beyitte geçen “neyistân”dır. Şarihlerin çoğu “neyistân”ı İbn Arabî’nin vahdet-i vücûd anlayışına dayalı merâtib-i vücûda göre izah ederler. “Neyistân” Şem’î’ye göre vücudun ilk dört

¹⁷ “Neyzen” ifadesini esasen şerhinde kullanan ilk şarih İsmail Rusûhî’dir. Ancak Rusûhî, Molla Murad gibi sözcüğün “ney” ile olan münasebetini detaylı bir şekilde aktarmaz. “Her elhân ü nagamat ki nâya nisbet olunur nâyînündür.” (Tanyıldız, 2010, 204).

mertebesi, Ankaravî ve Bursevî'ye göre ise mertebe-i ehâdiyettir. Murad Molla ise “neyistân”ı cismaniyyet âlemi olarak tarif etmektedir. Şarihlerin tasavvufi mana itibarıyla üzerinde durdukları son sözcük ise “nâl”dir. Şem’î ve Ankaravî'ye göre “ney”in feryadı vatan-ı aslisi olan âlem-i ehâdiyyetten kopup âlem-i insâniyyete gelmesi sebebiyledir. Bursevî, her iki şarihin bu görüşlerini kabul etmekle beraber kopan feryattan kadın ve erkeğin ağladığını ekler. “Nâl” fiiline en farklı anlamı Avni Konuk yükler. Konuk’a göre “nâle” insân-ı kâmilin arif ve cahil insanların huzurunda sarf ettiği gerçek ve hikmetli sözlerdir. “Nâle”den murâd insân-ı kâmilin, ârif ve câhil insânlar önünde beyân buyurduğu hakâyık ve maârifeye dâir olan sözlerdir.” (Konuk, 2011, 73).

Origen’in kutsal metinleri yorumlarken esas aldığı diğer bir yaklaşım tarzı ise kutsal kitabı yine kutsal kitap metinleriyle açıklamaktır. Matta Üzerine Yorumlar adlı bölümde bunun sebebinin I. Korintliler¹⁸’de geçen “Tanrı’nın lütfettiklerini insan bilgeliğinin öğrettiği sözlerle değil, ruhun öğrettiği sözlerle bildiririz.” (Origen, 1994, 310) şeklindeki ifadeye dayandırmaktadır. Âmil Çelebioğlu’nun *Mesnevî*’yi daha iyi anlayabilmek adına bu minvalde yaptığı benzer açıklamalar dikkate değerdir. “...bütünüyle sistemli, mukayeseli bir şekilde ve birinci planda kendi eserleri ile şerh edilebildiği takdirde Mevlânâ’nın daha iyi daha doğru anlaşılabilirliğini ve aynı zamanda eski şarihlerin isabet derecesinin daha iyi belirlenebileceğini söylemek mümkündür.” (Çelebioğlu, 1985, 22). *Mesnevî* şarihleri arasında başta Avni Konuk olmak üzere birçok şarih *Mesnevî*’yi şerh ederken izahlarını daha somut bir zemine oturtabilmek için birçok kez Mevlânâ’nın kendi eserlerine müracaat etmiştir. Hatta Avni Konuk, şerhinde kimi beyitlerin daha iyi anlaşılması adına *Mesnevî*’nin farklı ciltlerinde bulunan beyitlerine atıfta bulunmuştur. Tabi Origen’in müracaat edilmesini tavsiye ettiği kitap Tanrı kelâmı, *Mesnevî* ise müellifi belli olan bir yapıttır. Ancak burada kastetmeye çalışılan erek metnin yine metnin kendisi ile açıklanma yöntemidir.

Origen’in lafzî ve alegorik yorumlamalarının yanı sıra kutsal bir metnin çözümlemesine dair başka öngörüler de mevcuttur. Buna göre Kitab-ı Mukaddes, Tanrı kelâmı olduğu için herhangi bir yanlışlığın olması söz konusu değildir. Bu yüzden zahirî düzeyde çelişkili gibi görünen ifadelerin daha iyi ve doğru anlaşılabilmesi için alegorik düzeyde yorumlanarak gizli anlamlarının ortaya çıkarılması gerekmektedir. Kutsal metinleri yorumlama sürecinde hermenötün kabiliyeti, dinsel bilgilere olan vukufiyeti ve yoğun çalışma disiplini elde edilen neticenin kalitesini belirleyen ana etmenlerdir. Ancak Origen’e göre yorumsal faaliyetin olmazsa olmaz faktörlerinden biri de Tanrı’ya çalışmaları sırasında rehberlik etmesi için dua etmektir. Yani Kitab-ı Mukaddes’i yorumlamaya çalışan kişi, dua edip Tanrı’dan kendisine doğru yolu göstermesini dilemeli ve tüm gayretiyle doğruya ulaşmaya çalışmalıdır (Tarakçı, 2010, 198). *Mesnevî* şarihlerinden Ankaravî ve Bursevî de *Mesnevî*’yi şerh etmek için şarihin sahip olduğu bilginin yeterli olmadığına dair görüş belirtirler. Bursevî, *Mesnevî*’yi şerh etmek için aklî ilimlerin yeterli olmadığını savunarak ilham ve sezgiyle beraber ledünnî ilimlere sahip olmayı, mükemmel

¹⁸ I. Korintliler.2:13

bir şerh için ön şart sayar (Güleç, 2002, 141). Ankaravî ise eserinin sebeb-i telifini izah ederken mana âleminin efendisi olan Mevlânâ'nın sözlerine uygun bir şerh yazamayacağı endişesi taşır. Ancak dostlarının ısrarlı ricalarına rağmen bir müddet imtinâ eden şarih; nihâyet halkın dilleri Hakk'ın kalemleridir diyerek Mevlânâ'nın rûh-ı şerifleri ve kalb-i latîfleri tarafına tam bir teveccühle kalben yönelip yardım diler (Tanyıldız, 2010, 56-57).

Sonuç ve Değerlendirme

Tarihin birçok döneminde insanoğlunun evrensel düzeyde gerçekleştirmeye çalıştığı en önemli faaliyetlerden birisi de kendi inanç değerlerine hitap eden kutsal metinleri anlamlandırma çabasıdır. Kutsal metinlerde bulunan mevcut sözcüklerin barındırdıkları anlamlar dışında, ikinci hatta üçüncü düzeyde anlamlar taşıdıklarına dair inanç, metnin anlam dünyasına ait perdeyi yorumlamaya açmıştır. Hıristiyan inancında teolojik hermenötik, İslam inancında ise şerh, insanların hayatlarını dizayn ettiklerine inandıkları metinleri açıklama ve yorumlama ihtiyacından hâsıl olmuştur. Bu, her iki anlamlandırma ve izah etme sürecinin ortak gayesi esas aldıkları metinlerin kastettikleri mananın dışında farklı anlamlarının da olduğu anlayışına dayanır. Teolojik hermenötik, metne nüfuz edip sözcük ve cümle düzeyinde bir çözümleme yapmak amacıyla kaynağını Yunan mitolojisi ve felsefesinden alan metotlar kullanmıştır. Buna göre herkes tarafından rahatça anlaşılabilen sözcüğün ilk anlamına literal, temelini etik ilkelere alan ve sözcüğün ikinci katmanını oluşturan anlama ahlakî, sözcüğün Mesih, kilise ve Hıristiyan inancı ile kurulan bağlantısına da manevî anlam denmiştir. Origen'in sistematik hale getirdiği bu yorum anlayışına göre kutsal bir metinde tek bir anlam olabileceği gibi üç anlamın tamamından da bahsedilebilir. Kur'an'ın işarî tefsiri niteliğindeki *Mesnevî* de sembolik bir dil kullanılarak yazıldığı için birçok kez şerhler yazılarak izah edilmeye çalışılmıştır. *Mesnevî*'nin özellikle tasavvuf düşüncesine ait dünya görüşünü remizler üzerinden aktarmaya çalışması, şarihlerin de hermenötler gibi mana çözümüne yönelik çok yönlü bir perspektif geliştirmelerini sağlamıştır. Teolojik hermenötikte literal anlamın *Mesnevî* şerhlerindeki karşılığı zahirî anlam; ahlakî anlamın karşılığı ise batınî anlam olmuştur. Her iki anlayış da metin çözümlemesi yaparken genellikle önce sözcüklerin anlam katmanlarını vermiş; akabinde ise gizli anlamlardan cümle düzeyinde nasıl bir sonuç çıkarılacağına dair görüşler öne sürmüşlerdir.

Literal ve alegorik mana itibarıyla *Mesnevî* şarihlerinin zahirî ve batınî düzeyde aralarında anlam bağlantısı kurarak en çok işledikleri sözcüklerin başında “ney, neyistân ve merd u zen” gelmektedir. Şarihlerin ortak kanaatine göre “ney”in literal yani zahirî bakımdan kastettiği iki mana söz konusudur. Bunlardan ilki ham yani henüz işlenmemiş hali olan kamış ve işlendikten sonra dönüştüğü musikî aleti ya da şarihlerin deyimiyle “mizmâr”dır. Ney'in zahirî düzeyde verilen bu her iki anlamı yine literal yorumlamada olduğu gibi herkes tarafından anlaşılması mümkün ilk manasıdır. Şarihlerin zahirî bakımdan izahına yer verdikleri diğer bir kelime grubu da “merd u zen”dir. Şem'î'ye göre lügat manası kadın ve erkek olan bu kelime grubunun kastettiği mana tam

olarak “halk”tır. Diğer taraftan “merd u zen” sözcük grubuna dair şarihlerin yaptıkları bir diğer yorumlama ise Origen’in ahlakî yorumlama şeklinde adlandırdığı bir izah tarzı ile ilgilidir. Origen’e ait alegorik yorum anlayışının bir alt kolu olan ve “hikmet” ifadesiyle adlandırılan ahlakî yorum, kutsal kitabın izahı esnasında, ifadelerin dayandırıldığı anlam dünyasının ikinci katmanını oluşturur. Ahlakî yoruma göre kutsal kitapta yer alan ifadelerin önemli bir kısmı bireysel ve toplumsal hayatı düzenlemeye yönelik etik değerler içerir. Mesnevî şarihleri de “merd u zen” sözcüklerini izah ederken onları akıl ve nefis şeklinde nitelemiş ve bunlara dini ve tasavvufî misyonlar yüklemişlerdir.

Origen’in teolojik hermenötik anlayışının üçüncü katmanı ise yüksek mana şeklinde adlandırdığı ve alegorik yorumunun ikinci maddesini oluşturan manevî yorumlamadır. Origen’in manevî anlamının temelinde Hz. İsa, Hıristiyanlık ve kilise vardır. Yani yorum yapılan her sözcük ya da hadisenin kastettiği temel anlam İsa, Hıristiyanlık ve kiliseye dayandırılır. Origen’e göre kutsal metinlerin bir kısmında literal ve ahlakî yorumlama söz konusu olduğu halde tamamında manevî anlam mevcuttur. Teolojik hermenötüğün manevî yorumlama anlayışının temelini oluşturan kilise, Hz. İsa ve Hıristiyanlık gibi mefhumların *Mesnevî* şerhlerindeki yerini İslam ve tasavvuf almaktadır. Şarihlerin batınî yorumlama şeklinde tarif ettikleri bu yaklaşımın en çok üzerinde durduğu sözcükler ise “ney, neyistân ve nâl”dir. Şarihlerin ortak kanaatine göre “ney”den kastedilen tam olarak mürşid-i kâmilidir. Bu mürşid-i kâmil lügat anlamından da çıkarılacağı üzere insanları irşad eden yani İslamî inanç esaslarına göre toplumu dizayn eden bir rehber görevi taşımaktadır. Bundan dolayı da şarihler, Mevlana’nın mürşid-i kâmilden kastının kimi zaman Hazreti Peygamber kimi zaman da din büyükleri olduklarını öne sürmüşlerdir. Şarihlere göre “neyistân”, İbn Arabî’nin merâtib-i vücûd anlayışına dayalı olarak teklik mertebesini oluştururken “nâl” ise asli vatanından koparak cismanî âleme gelen “ney”in çıkardığı feryattır. Yine hem teolojik hermenötik hem de şerh, metin çözümlemelerinde parça-bütün anlayışına dayalı olarak metinleri cümle cümle ya da beyit beyit ele almışlardır.

Kaynakça

- Açıl, Berat. *Klasik Türk Edebiyatında Alegori*, İstanbul: Küre Yayınlar, 2013.
- Andrews, G. Walter. *Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı*, çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Aristoteles. *Poetika*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1987.
- Beken, Ahmet. “Akılın Kemâl Yolculuğu: Hâris el-Muhâsibî’de (öl. 243/857) Akıl Terbiyesi, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 22/1, (2022), 20-42.
- Birişik, Abdülhamit. “Tefsir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 40/281-290, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Blackman, E. Cyril. *Biblical Interpretation*, London: Independent Press, 1956.

- Ceyhan, Semih. “Mesnevi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29/325-334, İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Ceylan, Ömür. *Tasavvufi Şiir Şerhleri*, İstanbul: Kapı Yayınları. 2000.
- Çelebioğlu, Âmil. “Muhtelif Şerhlere Göre Mesnevî'nin İlk Beytiyle İlgili Düşünceler”. *I. Mevlânâ Kongresi Tebliğler, 3-5 Mayıs 1985 Konya*, 5-27, Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 1986.
- Çınarcı, M. Nuri, Botalıç, Melinda. “Türkçe Mesnevî Şerhlerinin Kaynakları”, *Social Sciences and Humanities Studies*, 7/20, (2022), 45-68.
- Dağlar, Abdülkadir. *Şem'î Şem'ullâh. Şerh-i Mesnevî I. Cilt*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Demirel, Şener. “Sembol, Sembolik Dil ve Bu Bağlamda Mesnevî'nin İlk 18 Beytindeki Sembolik Unsurlar”, *Turkish Studies*, 7/3, (2012), 915-947.
- Eflâki, Ahmed. *Âriflerin Menkıbeleri-II*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
- Feridüddin-i Attâr. *Mantık al-tayr*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, Ankara: MEB Yayınları, 2011.
- Gadamer, H. Georg. “Heremeneutik”, *Hermeneutik Yorumbilgisi Üzerine Yazılar* ed. Doğan Özlem, 9-29, İstanbul: Ark Yayınları, 1995.
- Grant, Robert, Tracy, David. *A Short History of the Interpretation of the Bible*, Washington: Fortress Press, 1984.
- Güleç, İsmail. *İsmail Hakkı Bursevî, Rûhu'l-Mesnevî*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002.
- Gündoğdu, Hakan. Gazali'nin Teolojik Hermenötiğine Yorumlayıcı Bir Bakış, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 3-4/3, (2000), 410-420.
- İnam, Ahmet. “Hermenötik'in Anlam Dünyamızdaki Tekabülleri: Mana, Te'vil ve Tefsir,” *Kur'an ve Dil, Dilbilim ve Hermenötik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 17-18 Mayıs 2001 Van, 81-92, Erzurum, Bakanlar Matbaası, 2001.
- İzbudak, Veled. *Mesnevî Tercümesi-I*, Gözden Geçiren: Abdülbaki Gölpınarlı, Ankara: MEB Yayınları, 1995.
- Jaspers, David. *The Study of Literature and Religion: An Introduction, Studies in Literature and Religion*, Newyork: Macmillan Publication, 1989.
- Jeanrond, Wernar, G. *Teolojik Hermenötik*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zünûn an esâmî'l-kütübî ve'l-fünûn*, Nşr. Kilisli Muallim Rifat, Şerefettin Yaltkaya, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.
- Kılıç, M. Erol. “İbnü'l-Arâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 20/493-516, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Konuk, A. Avni. *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, Haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul: Selçuk Kitabevi Yayınları, 2011.
- Kortantamer, Tunca. “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 8/1, (1994), 1-10.
- Kur’an-ı Kerim Meali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Kutsal Kitap (Eski ve Yeni Antlaşma)*, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2014.
- Mevlana. *Mesnevî-i Şerîf-I*, Çev. Âmil Çelebioğlu, Ankara: MEB Yayınları, 2000.
- Mevlana. *Mesnevî-i Şerîf-VI*, Çev. Veled İzbudak, Ankara: MEB Yayınları, 1988.
- Okçu, Naci. *Şeyh Gâlib Divanı*, E-kitap: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78404/seyh-galib-divani.html>
- Origen. “Against Celsus”, *Ante-Nicene Fathers* ed. A. Roberts, J. Donaldson, Massachusetts: Hendrickson Publishers, 1994.
- Origen. “De Principiis”, *Ante-Nicene Fathers* ed. A. Roberts, J. Donaldson, Massachusetts: Hendrickson Publishers, 1994.
- Öksüz, Zehra. *Hülasatü’ş-şürûh Adlı Mesnevî Şerhinin 1-107 Varaklarının Günümüz Harflerine Aktarılması ve İncelenmesi*, İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Özcan, Zeki. *Teolojik Hermenötik*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Schimmell, Annemarie. *Mystical Dimensions of Islam*, North Carolina: Chapel Hill University of North Carolina Press, 1975.
- Şahin, Nadide. *Origen (Hayatı, Eserleri ve Hıristiyan İlahiyatın Şekillenmesindeki Rolü)*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018.
- Tanyıldız, Ahmet. *İsmail Rusûhî-yi Ankaravî, Şerh-i Mesnevî I. Cilt (Mecmû’atu’l-letâyif ve Matmûratu’l-ma’ârif)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.
- Tanyıldız, Ahmet. Şem’î, Ankaravî ve Bursevî Şerhleri ve Mesnevî’nin İlk 18 Beytini Yorumlama Yöntemleri, *Marife*, 7/3, (2007), 123-146.
- Tarakçı, Muhammet. Origen ve Alegorik Kitab-ı Mukaddes Yorumu, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/19, (2010), 183-213.
- Toprak, Metin. *Hermeneutik (Yorumbilgisi) ve Edebiyat*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Yılmaz, Kübra. Temsili-Alegorik Tartışmaları Bağlamında Bir Aşk Mesnevisi: Şems ü Kamer, *Bilimname*, 39/3, (2019), 221-246.
- Zimmermann, Jens. *Hermeneutik, Kısa Bir Giriş*, İstanbul: Say Yayınları, 2020.